

ГРАЧАНИЦА:

СВЕТСКА БАШТИНА UNESCO-а

Манастир Грачаницу, код Приштине, подигао је краљ Милутин око 1310. године. Изгледа да је првобитно био посвећен Благовестима Богородице (тако га помиње архиепископ Данило II), али се касније, као манастирско посвећење, помиње празник Успења Богородице. У опширној повељи исписаној на западном зиду Ђаконикона из 1321. ктитор истиче како је стари храм Богородице Грачаничке видео разрушен, па је саградио нов „од основанија“, наложио да се живописише и обдарио га свим црквеним потребама, имовинским и другим повластицама. Поред осталог, манастиру је дато седамнаест села и засеља са људима од којих би се издржавао. Од почетка се помиње као седиште липљанских епископа, а касније у њему столују епископи и митрополити грачанички, односно новобрдски.

Уз цркву краља Милутина придодата је, вероватно у другој четвртини 14. века, и велика отворена припра. После Маричке битке, 1371. почињу страдања манастира, јер је у једној турској провали, пре 1383, спаљен његов ширг и у њему многи људи и књиге. Грачаница је вероватно опљачкана у време Косовске битке, док је после пада Новог Брда 1455, новобрдски митрополит Венедикт побегао из Грачанице и потражио уточиште у непоробљеном делу српске државе, у манастиру Враћевшници.

У турским исправама манастир се помиње већ од 1487. године. Из њих се види да је још поседовао имања, иако прилично умањена, а од 1570. се прихватио и дужности да одгаја соколове за султана, што је доносило пореске олакшице. Како изгледа, почетком 16. века обновљен је живопис у спољашњој припрати. У другој четвртини 16. века, док у манастиру столује новобрдски митрополит Никанор, преписују се књиге за грачаничку библиотеку. У манастиру се, 1538-39. по налогу истог митрополита штампа и *Окѣоих ѡѣѣо-ѣласник*. Штампар се звао Димитрије, а на почетку књиге је приказан и изглед Грачанице из тог доба.

Значајна обнова манастира збила се крајем седме деценије 16. века, после поновног успостављања Пећке патријаршије. Тадашњи херцеговачки митрополит Антоније, будући српски патријарх, био је ктитор припрате: отвори на припрати су зазидани и цео унутрашњи простор је изнова живописан, што је окончано

КРАЉ МИЛУТИН (1253-1321),
праунук Светог Симеона Мироточивог,
ктитор Грачанице и 40 цркава и манастира

октобра 1570. године. Извесних заслуга за ову обнову имали су и патријарх Макарије и новобрдски митрополит Дионисије, обојица, као и митрополит Антоније, из куће Соколовића.

Патријарх Пајсије око 1620. препокрива цркву оловом. Током 17. века манастир се више пута помиње. Већ од друге половине тог века, а посебно у 18. веку, Грачаница постепено пропада и постаје мирска црква. Са много муке црква се одржава током 19. века.

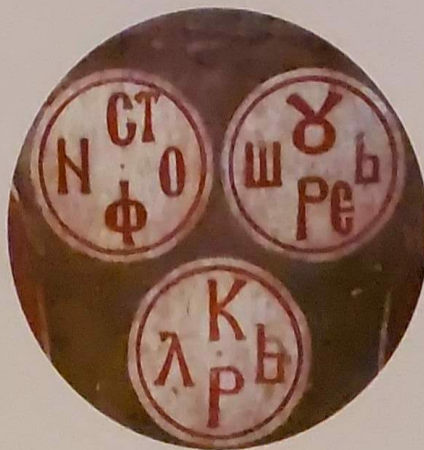
Архитектура

Грачанички храм је једно од најлепших и најоригиналнијих остварења не само српске средњовековне архитектуре. Грађена је на темељима византијске базилике 11. века, и у њеној основи је грчки крст, уписан у правоугаоник размера 13 м x 17 м. У наосу, на четири слободна ступца, почива централна купола, а у угловима између кракова крста издижу се четири мање и ниже куполе. Два монументална ступца одвајају уску унутрашњу припрату од наоса. Средишни део олтарског простора обухватају два простора, зидовима одвојена; са севера проскомидија, са југа ђаконикон. И средишна и ове бочне апсиде споља су тростране, а у унутрашњости полукружне. Над унутрашњом припратом је катихумена у коју се улази уским степеницама, уграђеним у масиван стубац који дели припрату од наоса.

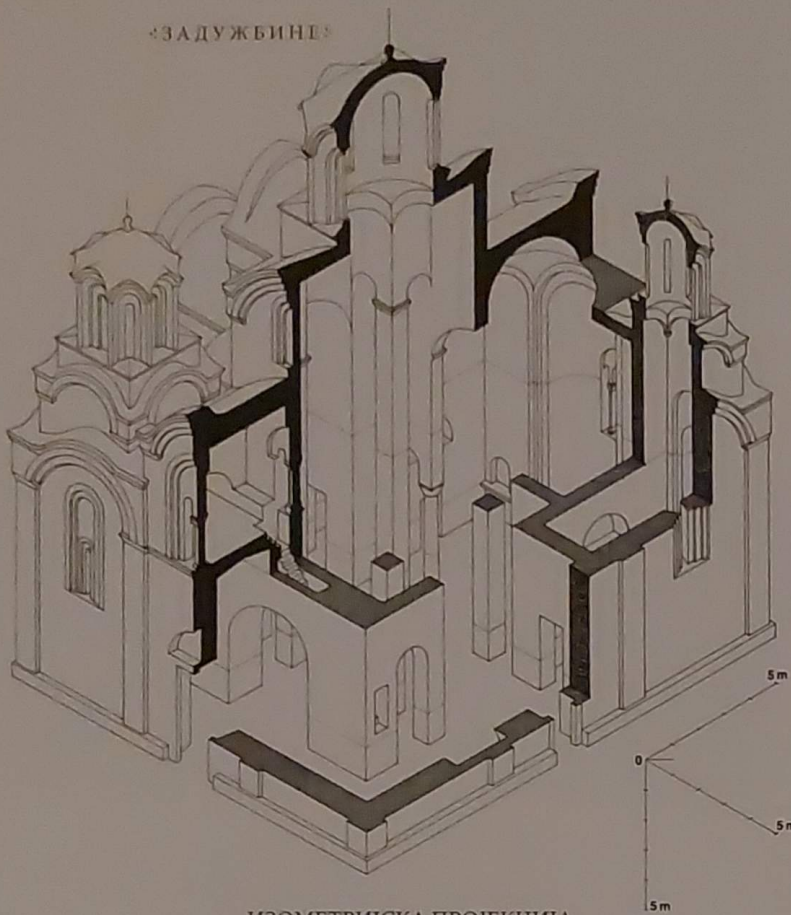
МОНАСТИР ГРАЧАНИЦА, Богородичина Црква

Порасла јела до неба,
Савила гране до земље,
На гранау лишиће зелено,
На лишићу цвеће црвено,
На лишиће челе ђојале.
Што ми је јела висока,
То ми је црква Грачанка;
Што ми је лишиће зелено,
што су ми књиће црквене;
што ми је цвеће црвено,
што ми је Причес у Цркви;
што су ми челе ђојале,
што ми је народ у Цркви.

Монограм Краља Милутина,
западни зид наоса Грачанице

Град градила дела вила,
На сред града дела црква,
И на њој су ђироја врајта:
Прва врајта од дукајта,
Друга врајта од ђозлајта,
Трећа врајта од дисера.
Што су врајта од дукајта,
То ми мајка сина жени;
Што су врајта од ђозлајта,
То ми мајка кћер удаје;
Што су врајта од дисера,
То ми мајка сина сјрема,
Сина сјрема у ђуђину.

ИЗОМЕТРИЈСКА ПРОЈЕКЦИЈА

Грачанички храм одликује у највећој мери тежња ка висинама. Непознати неимар постигао је то грађењем два двоструко укрштена свода, од којих су нижи широки колико и црква, док су виши знатно ужи – тако да се формирало степенасто уздицање маса на чијем је врху, као круна, купола. Утисак моћних узвишавања подстичу и чеони луци сводова видљиви споља, јер су нижи полукружни, а они највиши преломљени. И распоред отвора на грађевини и њихов изглед су у служби истицања вертикале: најнижи прозори су једноделни, виши су дводелни – бифоре, док су они највиши троделни – трифоре.

Желећи да што више истакне динамично уздицање маса, градитељ није настојао да спољашње фасаде буду посебно декоративне. Храм је грађен од великих каменних квадера које уоквирује опека, док су од опека споља видљиви луци, и свих пет купола. И поред тога што су градитељи поклонили највише пажње спољашњости здања, у унутрашњости храма такође је спретно наглашена вертикалност, а светлост се симболично појачава од нижих делова ка висинама куполе.

Спољашња припрага је убрзо дограђена уз главну цркву, најкасније до средине 14. века. Била је отворена са три стране и над њом се, по свему судећи, уздицала кула-звоник ослањајући се на два пара јакних пиластара. Они сада носе слепу куполу. Отвори на припрати су, ради учвршћења конструкције, зазидани око 1565. године.

Сликариство

Убрзо пошто је црква саграђена, приступило се њеном живописању. Не зна се поуздано, али је исликавање највероватније завршено око 1318, најкасније 1321. године.

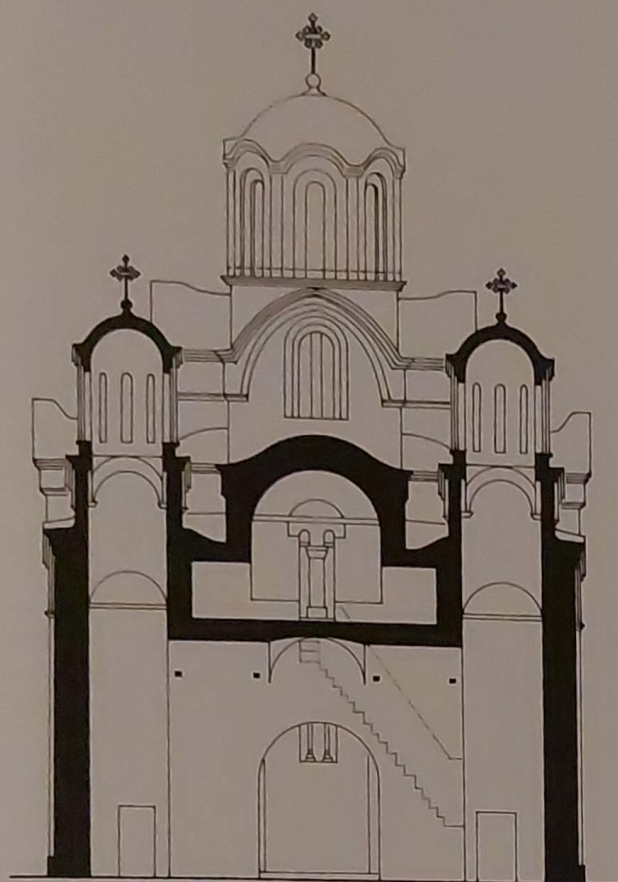
Због своје смеле архитектонске конструкције, унутрашњост с мало пространих и прегледних зидних површина није била погодна за распоређивање богатог иконографског репертоара. Ипак, сликари су успели да стотине личности Светитеља и композиција умешно распореде по зидовима грачаничког храма.

У средишњем делу олтарског простора приказане су уобичајене сцене (Јерарси Литурзи, Причешће Апостола, и др.), али и велики број старозаветних сцена, као и представе из Богородичиног живота. У проскомидији су насликане композиције о животу и чудима Св. Николе. Ђаконикон има прилично разноврсну тематику: старозаветне теме (Пророк Илија у пустињи, Три Младића у пећи огњеној) и сцене из живота Христа и Богородице. На западном зиду овог простора исписана је повеља којом је краљ Милутин потврдио повластице Грачаници, а на јужном зиду је слика сахране липљанског епископа Теодора.

По зидовима наоса распоређено је на стотине појединачних стојећих фигура и погрсја, као и велики број композиција – Велики празници, Страдања и Чуда Христова, Параболе, Посмртна јављања Христова. У куполи су уобичајене представе: Христос Пантократор, Небеска литургија, Пророци, Јеванђелисти. У калотама четири мање куполе још једном су приказани писци Јеванђеља. Неподесне зидне површине у западном делу цркве прекривене су многобројним малим сценама Календара.

Веома опширно изложен Страшни суд, Лоза Немањина и делови Календара испуњавају простор унутрашњег нартекса. Међу стојећим фигурама истичу се, један наспрам другог, ликови краља Милутина, ктитора, и његове жене Симониде, док им Анђели с лукова сносе круне. У непосредној близини поново је насликан ктитор, али, неочекивано, као монах, а уз њега је приказана и његова мајка, Јелена Анжујска, као монахиња.

У мноштву појединачних ликова и композиција има иконографских новина на сценама старог репертоара (Успење Богородице, Силазак у ад), али се јављају и до тада непознате теме у српском сликарству (генеалошко стабло владарске породице – Лоза Немањина). У грачаничком сликарству задивљује богатство тематике, смишљено распоређене и пуне богословске учености. Сваки значајнији догађај из живота Христовог помно је илустрован, а поједине теме су приказане са много појединости (Страшни суд).

0 10 m

ПОПРЕЧНИ ПРЕСЕК

0 10 m

УЗДУЖНИ ПРЕСЕК

Грчаничко сликарство плени пажњу и својим ликовним својствима. На фрескама се запажају све одлике новог стила који је убрзо по настанку у Цариграду прихваћен у Србији. У односу на 13. век слика је мањег формата, али је зато испуњена многобројним малим фигурама. Личности губе индивидуалност и једино се главни учесници на композицијама издвајају из мноштва. Више него раније поштују се антички узор. Многе позајмице из хеленистичке уметности сведоче да су грчанички сликари знали уметност пре настанка Хришћанства. Архитектура добија значајније место, архитектонске кулисе су знатно разноврсније и тако су постављене да истичу главне личности и збивања на композицијама. Пејзаж, раније готово сасвим занемарен, у Грчаници је уочљивији и има важнију улогу. При томе, већа осећајност, јаче истакнути сукоби светло-тамног, неспокојство којим су испуњене сцене, све то сведочи да је један нови стил стекао пуну зрелост. Стојеће фигуре, иако се чини да губе монументалност, постају занимљивије због живљих ставова и детаља одеће, украса, или оружја. У овом најнижем појасу нарочито се истичу продуховљен портрет краља Милутина и спокојан лик Симониде у тешким владарским одорама.

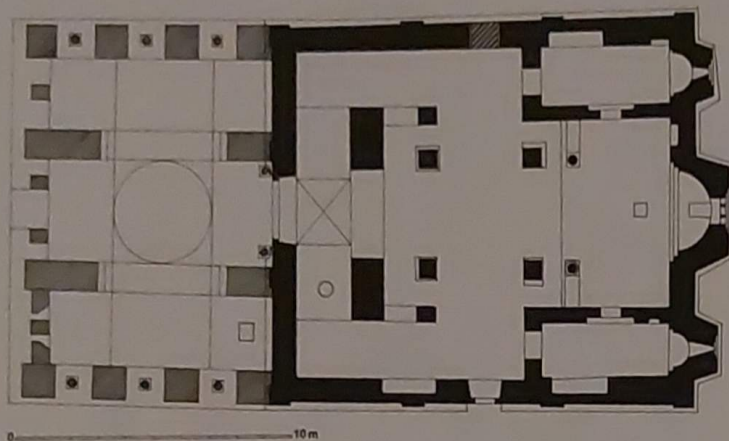
Иако у цркви нису пронађени потписи сликара, мисли се да су, попут неких других цркава краља Милу-

тина, и Грчаницу живописали Михаило и Евтихије који су највероватније дошли из Солуна. Они делови живописа што се њима приписују имају највећу уметничку вредност. Помоћници главних мајстора су неуједначених способности – неки су бољи, а неки много слабији, као они који сликају полускривене делове храма (циклус Св. Николе у проскомидији).

Фреске у спољашњој припрати

Знатан део зидних слика у грчаничкој спољашњој припрати је пропао, делом због оштећења током протекла четири века, делом због претварања овог простора у отворени трем, што је обављено у наше време. Ипак, остатак фресака допушта да се о њима поуздано суди, како о репертоару, тако и о уметничким вредностима.

У спољашњој припрати налазе се две целине фреска. Старије, слабије очуване зидне слике нису тачно датоване, али се сме тврдити да су највероватније настале око 1530, по налогу митрополита Никанора. Како је он признавао црквену власт Охридске архиепископије, натписи на овим фрескама су на грчком. Од композиција су очуване сцена Крштења Христовог у првој зони источног зида, један – Други – Васељенски сабор, као и неколико мањих фрагмената живописа.

ОСНОВА, са касније дограђеном припратом

Непознати сликари припадају бољим мајсторима епохе: цртеж им је коректан, композиције уравнотежене, а колорит пригушен.

Нешто млађе фреске из овог простора тачно су датоване опширним натписом. Из њега се сазнаје да је спољашња припрата осликана у јесен 1570. године по налогу патријарха Макарија Соколовића, а трошком његовог сестрића Антонија. И да нема овог натписа, познији живопис грачаничке спољашње припрате морао би се везати за тадашње предводнике српске цркве. У првој зони насликани су не само тројица Соколовића, патријарх Макарије и митрополити Антоније и Дионисије, већ и неколико старих српских архијереја и владара, као и фигуре познатих балканских анахорета, што одговара иконографским склоностима првих поглавара српске цркве после обнове Пећке патријаршије 1557. године. У вишим зонама, као што је обичај у једној цркви посвећеној Богородици, илустрована је похвална песма – *Богородичин Акаџисџи*, као и две композиције које такође прослављају Мајку Божију – *О Тебе радуем се* и *Покров Богородичин*. Ове две последње представе су рађене по угледу на руске иконе, што се види и у иконографији и у избору тема.

Најзанимљивија сцена грачаничке спољашње припрате је *Појред грачаничкој митрополији Дионисија* у првој зони западног зида. Око одра истакнутог предводника Српске Цркве нашли су се окупљени не само

његови рођаци патријарх Макарије и митрополит Антоније већ и представници клира, као и групе световних лица. Отуда је ова сцена права историјска композиција или, чак, нека врста групног портрета.

Фреске грачаничког спољашњег нартекса у стилском погледу врло су блиске сликарству припрате Пећке Патријаршије из 1565. или студеничке Богородичине цркве из 1568. године. И ове зидне слике су по начину сликања сродне фрескама насталим у првим деценијама 14. века, што је знак настојања да се опонаша уметничко стварање из времена највећег узлета српске средњовековне државе.

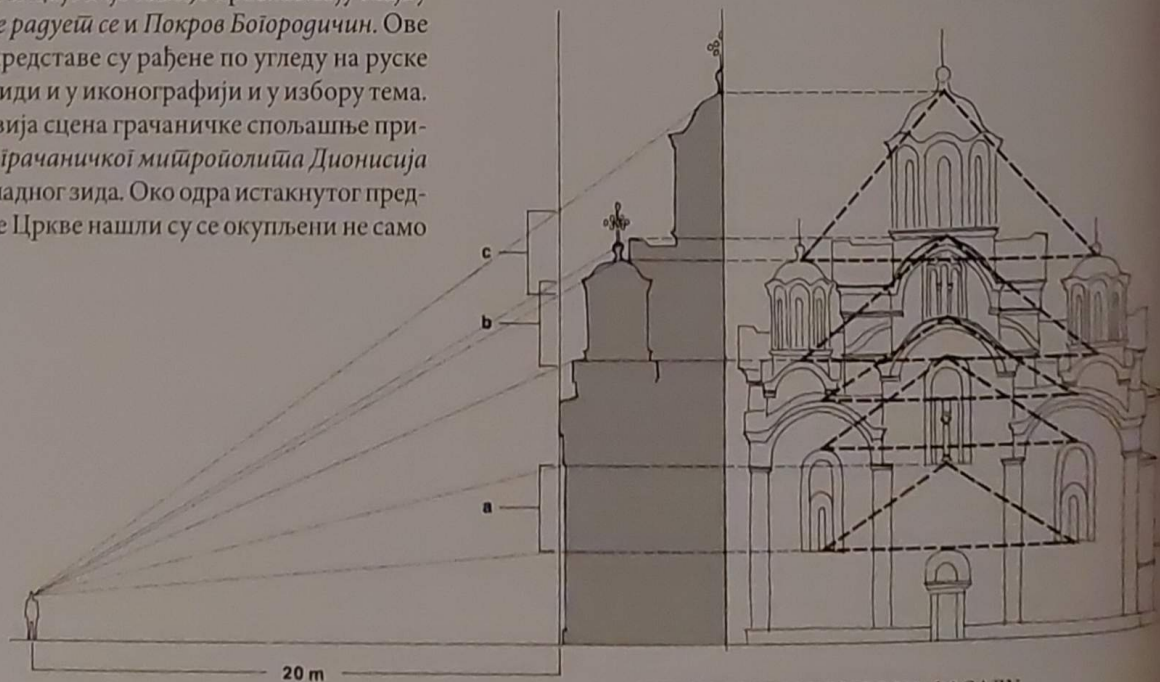
Ризница

Збирка драгоцених предмета, икона и књига манастира Грачанице данас је скромна. Од богатих дарова њеног ктитора краља Милутина ништа се није очувало, а и из каснијих времена мало је предмета који су измакли пљачкама, уништавању или разношењу.

Ако се изузму три крста и две плаштанице из 18. односно 19. века, грачаничка ризница чува само неколико значајнијих икона и двадесетак рукописа. Међу иконама две су посебно занимљиве. На икони Св. Февроније са сценама њеног мучења (1608) крај ногу Светице насликан је дародавац, митрополит Виктор. Приложник друге иконе – Христа са Апостолима – био је митрополит Никанор, који је такође желео да му се лик овековечи на икони.

Од рукописних књига којих је мало остало, вреди поменути једно Четворојеванђеље, с краја 15. века, украшено живописним заставицама од кругова и преплета, који означавају кад почиње чије Јеванђеље.

Срејен Пејковић

ХИПОТЕТИЧКИ ПОГЛЕД НА ФАСАДУ

ЛОЗА НЕМАЊИЋА,
источни лед припрате,
1318-1321. г.

КРАЉ МИЛУТИН И КРАЉИЦА СИМОНИДА,
лук између стубова у припрати, 1318-1321.г.

